

There are no translations available.

Яворницький Д.І.

Історик, археолог, етнограф, письменник

[Біографія](#)

Домашнє життя запорізьких козаків у Січі, на зимівниках і бурдюгах

Життя запорізьких козаків у самій Січі й життя в зимівниках та бурдюгах значно різнилися одне від одного. В Січі жили нежонаті козаки: січовики за своїм життям і чистотою звичаїв, згадує очевидець, вважали себе мальтійськими кавалерами, тому зовсім не допускали в Січ жінок, будь вона навіть матір'ю чи сестрою або сторонньою для козака жінкою. «Запорізьким козакам не дозволяється бути жонатими у місці їх проживання (Січі), а котрі вже жонаті, слід, щоб жінки їхні жили в поближких містах, куди їздять вони до них на час; але робити це треба так, щоб не знали старшини». Цього звичаю парубкування дотримувалися так суворо, що з усіх кримінальних справ січових козаків, які дійшли до нашого часу, є лише одна, що розкриває гріх козака супроти сьомої заповіді. В одній із козацьких пісень навіть жартівливо розповідається, що запорожці настільки не знали жінок, що не могли відрізнити дівчини від чаплі:

«Славні хлопці-запорожці
Вік звікували, дівки не видали.
Як забачили на болоті чаплю,
Отаман каже: «от то братці, дівка!»
Осаул каже: «що я й женихався!»
А кошовий каже: «що я й повінчався!»

Не любили запорожці, коли до них у Січ привозили жінок навіть сторонні люди. Так, коли 1728 року, під час російсько-турецької війни, в Січ приїхав російський підполковник Глебов із власною дружиною й кількома іншими жінками, то козаки обступили житло Глебова, вимагаючи видати їм жінок, «дабы каждый имел в них участие»¹. Підполковникові з великими труднощами вдалося відмовити запорожців від завдання страшної ганьби жінкам, та й то лише виставивши їм кілька бочок горілки. Але й після цього він мусив негайно вивезти свою жінку з Січі, побоюючись нового заворушення козаків.

Звичай парубкування запорізьких козаків пояснюється насамперед їх військовим становищем. Постійно зайнятий війною, постійно женучись за ворогом, постійно зазнаючи різних випадковостей, запорожець, звичайно, не міг навіть думати про мирне, родинне життя:

«Йому з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька

Козаку в дорозі знадобиться».

Але крім цього несімейне життя запорізьких козаків зумовлювалося ще й самим їхнім воїнським ладом: товариство вимагало від кожного козака добро суспільності ставити вище особистого добра; через це воєнну здобич запорізькі козаки ділили між усіма членами товариства порівну, нерухоме майно козаків було, в принципі, власністю всього війська. Але щоб цілком виконати обов'язок козацького життя, слід було відмовитися від усіх родинних зобов'язань, оскільки, як сказано в євангелії, «неодружений дбає про господа, одружений про дружину».

Отже, життя запорізького козака було своєрідним аскетизмом, але аскетизмом, не запозиченим із зовні, а здобутим власним досвідом: «лицарю й лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати». Але щоб полегшити труднощі своєї самотності, щоб мати якщо не супутницю, то супутників життя, запорізькі козаки часто зверталися у себе до так званого побратимства. З одного боку, січовий козак як людина мав душу й серце, відчував потребу когось любити, до когось прихилитися; але любити жінку він не міг, отож «прихилитися» слід було до такого ж «сіроми», як він сам. З іншого боку січовий козак, котрий або сам нападав, або чекав нападу інших, потребував вірного друга й нерозлучного товариша, котрий міг би вчасно прийти на допомогу чи відвести від нього несподівану небезпеку. Отож, потребуючи з цього огляду один одного, двоє козаків, цілком чужих для себе, вирішували, «побрататися» між собою з метою піклуватися, визволяти й навіть жертвувати життям один за одного, якщо буде потрібно. Для того ж, щоб дружба мала силу закону, побратими йшли до церкви й тут, у присутності священика, давали таке «заповітне слово»: «Ми, що нижче підписалися, даємо від себе сей заповіт перед Богом про те, що ми - братове, і з тим, хто порушить братства нашого союз, той перед Богом хай відповідь тримає і перед нелицемірним суддею нашим Спасителем. Вищеписана наша обіцянка вищеписаних Федорів (двоє козаків з однаковим іменем) така: щоб один одного любити, незважаючи на напад з боку чи то наших приятелів, чи то неприятелів, але дивлячись на миродателя Господа; до сього постановили хмільного не пити, брат брата любити. В сьому братія підписуємося». Після цього побратими ставили власноручні підписи чи знаки на заповітному слові, слухали молитву чи належне місце з євангелія, дарували один одному хрести й ікони, тричі цілувалися й виходили з церкви наче рідними братами до кінця життя.

Отже, у Січі жили виключно нежонаті козаки, що знали себе, на відміну під жонатих, лицарями й товаришами. Тут частина їх розташовувалася по тридцяти восьми куренях у Січі, а частина поза нею, у власних хатах; відповідно частина харчувалася за військовим столом, частина за власним, але загалом життя тих і тих було однаковим.

Звичайне повсякденне життя запорізьких козаків у Січі складалося наступним чином. Козаки вставали до сходу сонця, відразу вмивалися холодною джерельною чи річковою водою, далі молилися Богу і за якийсь час після цього сідали за стіл до гарячого сніданку. Час від сніданку до обіду козаки проводили по-різному: хто об'їжджав коня, хто оглядав зброю, хто вправлявся у стрілянні, хто лагодив одяг, хто просто лежав на боці, попахкував люлькою-носогрійкою, розповідаючи про власні подвиги на війні чи слухаючи розповіді інших, або викладав плани нових походів. Рівно о 12 годині курінний кухар вдаряв по казанові, і на цей звук кожен козак поспішав до свого куреня на обід. Обід у кожному курені готував окремий кухар з помічниками, невеликими хлопцями, обов'язком яких було приносити воду в курінь і тримати в чистоті казани й посуд: «посуду - котлы,

ложки, корыты очень чисто держут и чище как себя, а паче одежды, из которой и самих рубах почти до сносу не переменяют, а мыть и совсем не знают» .

Страву готували у великих мідних або чавунних казанах, що чіплялися за допомогою залізних гачків на кабиці в сінях кожного куреня, й варили тричі на день на всіх наявних у курені козаків, за що кухарю платили по 2 крб. 5 коп. з кожного козака на рік, тобто 9 крб. 50 коп. при середній кількості 150 козаків у курені². На стіл (сирно) звичайно ставили соломаху, або саломат, тобто густо зварене на воді житнє борошно

3

; тетерю, тобто не дуже густо зварене на квасі житнє борошно чи пшоно; щербу - так само рідко зварене борошно на риб'ячій юшці

4

. Очевидець Василь Зуев про їжу запорізьких козаків каже, що вони вживали тетерю й братко; тетерею називали пшоняну кашу, до якої під час кипіння додавали кисле житнє тісто; круту тетерю їли з риб'ячою юшкою, жиром, молоком чи звичайною водою; братко - також пшоняна каша з додатком, замість кислого житнього, пшеничного чи якогось іншого прісного тіста. Якщо ж козаки крім звичайної їжі хотіли поласувати м'ясом, дичиною, рибою, варениками, сирниками, гречаними галушками з часником чи ще чимось подібним, то складали для цього артіль, збирали гроші й купували на них продовольство й передавали його курінному кухареві. Крім названих страв козаки вживали також рубці, свинину: «свинячу голову до хрину та локшину на переміну», мамалигу - тісто з проса чи кукурудзи, котру їли з бринзою, солоним овечим сиром, чи з пастремою, тобто висушеною на сонці бараниною, й загреби - коржі, назва яких походить від того, що їх клали в напалену піч і загірбили попелом і гарячим вугіллям.

Продукти для страв або доставляли кожному куреневі після розподілу царського хлібного жалування, або купували на громадські гроші всього куреня, які завжди зберігались у курінній скарбниці у віданні курінного отамана.

Зайшовши в курінь, козаки заставляли страву вже налитою у «ваганки» - невеликі дерев'яні ночовки і розставленою в ряд по краях сирна, а біля ваганків стояли різні напої - горілка, мед, пиво, брага, наливка - у великих дерев'яних коновках з повішеними на них дерев'яними коряками або михайликами. Перш ніж сісти за стіл, товариші ставали в ряд, один біля одного, хрестилися до ікони, читали молитву про хліб насущний і вже потім всідалися уздовж столу на вузькі лави, неодмінно залишаючи місце в передньому куті, під образами, біля лампадки й карнавки, курінному отаманові.

Рідку страву їли ложками, тверду руками; риба подавалася на особливому залізному стяблі, своєрідних ваганках, пласких, з невеличкою шийкою для переціджування через неї юшки, головою неодмінно до отамана - оскільки він голова, то йому й починати з голови: «сей звичай, щодо риби, був однаковий по всіх куренях і зимівниках»⁵. Печеного хліба на стіл не давали; його більше вживали ті, хто жив у передмістях Січі у власних хатах чи по паланках у власних зимівниках

6

. Напої пили з металевих чарок, а частіше з дерев'яних михайликів, місткістю від трьох до п'яти чи й більше наших звичайних чарок: «а у іншого такий коряк, що в ньому можна й мізерного жидка утопити», «а у якого така чарка, що й собака не перескочє».

Пообідавши чим бог послав, козаки вставали з-за столу, хрестилися на ікони, дякували спершу отаманові, потім курінному кухареві: «спасибі, братику, що ти нагодував козаків!».

Далі кидали кожен по шагові, тобто по дрібній монеті, а за бажанням і більше, в карнавку для купівлі продуктів наступного дня і врешті виходили з куреня на площу. На зібрані гроші кухар купував необхідні харчі на наступний день, причому якщо залишених у карнавці грошей виявлялося замало, то курінний отаман повинен був додати кухареві з курінних коштів. Час від обіду до вечері проводили за такими ж заняттями. Увечері, після заходу сонця, козаки знову збиралися в курені, вечеряли гарячою стравою. Після вечері одні відразу молилися Богові й лягали спати, взимку в куренях, а влітку й на повітрі; інші збиралися невеликими гуртами й розважалися по-своєму: грали на кобзах, скрипках, ваганах, лірах («реллях»), басах, цимбалах, козах, свистіли на сопілках, свистунах - одно слово, на всьому можливому для гри, й відразу танцювали. «А танцюють, бувало, так, що супроти них не витанцює ніхто на світі: весь день буде музика грати, весь день будуть і танцювати, ще й примовляючи:

«Грай-грай! От закину зараз ноги аж за спину,
Щоб світ здивувався, який козак вдався».

Як музика перестане грати, то вони візьмуть у руки лаву, один з одного боку, другий з другого, стануть один проти одного та й танцюють». Треті просто співали пісень без танців і музики; четверті залазили в курені, сідали по кутах, засвічували свічки й грали в карти, а щоб не турбувати світлом товаришів, що спали, накривалися зверху своїми жупанами. Грали в «чупрундир», де переможець стільки разів смикав за чуба переможеного, скільки очок у того залишилося в картах.

У великі свята, наприклад на Різдво Христове й Пасху, запорізькі козаки протягом цілого тижня ходили вітати зі святом кошового, суддю, писаря й осавула, приносили їм подарунки, частувалися й пригощалися різними напоями і під час частування стріляли з гармат. У дні тезоіменитств високих осіб російського імператорського дому, після закінчення богослужінь і молебнів, духовні та світські чини великоросійські та малоросійські, що були на той час у Січі, збиралися разом із військовою старшиною й курінними отаманами в курені кошового отамана, їх приймали тут «со всякою учтивістю», й вони пили по чарці горілки. Та особливо урочисто зустрічали запорожці день 6 січня кожного нового року. В цей день із самого ранку всі козаки, піхота, артилерія й кавалерія, збиралися на площі перед церквою і стояли тут рядами по куренях, без шапок, до завершення богослужіння; всі одягали найкращий одяг, озброювалися найкращою зброєю; над кожним куренем майоріли особливі розмальовані прапори, котрі тримали хорунжі, сидючи на гарячих, чудово прибраних конях. Після закінчення божественної літургії з церкви виходив настоятель із хрестом у руці, за ним парами йшли ієромонахи з евангеліями, іконами, у дорогому одязі; за духовенством злагоджено, рядами, з хоругвами та важкими гарматами ступали козаки; за козаками - маси простого люду, і всі разом висипали на середину Дніпра, на Йордан. Тут усі ставали шеренгами й слухали службу. Коли архімандрит уперше занурював хрест у воду, козаки одночасно гримали таким залпом, що від того удару земля аж стогнала, а глядачів укривав густий дим, мов пітьма, що не дозволяла їм бачити один одного. Заспокоївшись на кілька хвилин, поки розвіювався дим, а настоятель ще раз занурював хрест у воду, козаки знову стріляли, цього разу скільки кому заманулося.

У звичайні свята запорізькі козаки часто розважалися кулачними боями: для цього вони увечері збиралися на січовій площі, розбивалися на дві лави або групи, одну з яких

становили верхні, а другу нижні курені, й розпочинали бій. У цих боях вони нерідко розлучувалися до такої міри, що завдавали одні одним жахливих каліцтв і навіть убивали один одного.

Описаний побут запорізьких козаків був скромним, якщо брати для порівняння час, коли вони поверталися додому з воєнних походів. «Січ уміла тільки пити та з рушниць гатити», - влучно висловився про запорізьких козаків безсмертний Гоголь. І це абсолютно справедливо. Січові козаки, як свідчить очевидець, мали таку волю, що не виконували жодної роботи, але завжди гуляли й пили аж до кінця життя. Тому й співається у їхніх піснях:

«Бурлаче козаче, дурний розум маєш,
Дурний розум маєш, - долю проклинаєш;
Не так винна доля, винна ж твоя воля:
Що ти заробляєш, то все пропиваєш,
А що загорюєш, то все прогайнуєш».

Січовий козак зовсім не був хліборобом чи торговцем; обробляти землю за безперервної війни він не міг; займатися торгівлею вважав принизливим для себе, тому слово «крамар» було для нього навіть лайливим, образливим для «лицарської» честі. На старих картинах минулого століття, що дійшли до нас із різними підписами, читаємо:

«Мене як хочеш називай, на все дозволяю,
Аби не звав ти крамарем, бо за те полаю».

При такому погляді на честь січовому козакові залишалося одне заняття - війна, а в мирний час веселощі й широкий розгул, за приказкою «воля та відвага або мед п'є, або кайдани тре». Цим запорожці дивували увесь світ. Особливо весело було у них після повернення воєнних походів. Тоді козаки, прибувши у Січ, протягом кількох днів ходили вулицями, «тешились непрестанними арматними и мушкетними громами, весело гуляли и подпивали», водили за собою величезний натовп музик і січових півчих-школярів, всюди розповідали про свої воєнні подвиги й щастя, невпинно танцювали, викидаючи найрізноманітніші фігури; за ними у відрах і казанах несли різні «п'яні напої»: горілку, пиво, мед, наливку, варену (суміш горілки, меду, сушені - переважно ізіому, винограду, груш, яблук - зварених разом з імбиром та іншими прянощами). В цей час лицарі, що гуляли, запрошували до свого товариства кожного, хто б не їхав і хто б не йшов, знайомого й зовсім незнайомого, частували напоями й закусками, й лихо було тому, хто насмілювався відмовитися від пропонованого почастунку: його страшенно лаяли і з ганьбою проганяли геть. Від січових козаків не відставали й козаки-зимівчаки: вони в цей час продавали власну здобич - товари, рибу, звірів і птахів, і, запалені загальними веселощами, також гуляли й веселилися, тобто «пили і музику водили». Протягом кількох днів такої гульні козаки пропивали і всі здобуті ними на війні гроші, і всю захоплену у неприятеля здобич, і навіть залазили в борги. Цим веселим настроєм козаків чудово користувалися січові шинкарі й крамарі: вони купували у гуляк усіляке добро за дешеву ціну, а потім продавали його в інший час тим самим козакам із великим зиском; зрештою, частину отриманого зиску вони нерідко мусили пропивати разом з гуляками-козаками. Пропивши гроші, здобич, набравши всілякої всячини в борг, козаки врешті вдавалися й

до інших засобів, щоб продовжити свою забаву, адже «не на те козак п'є, що є, а на те, що буде». Справа в тому, що в Січі існував певний своєрідний звичай, за яким дозволялося грабувати майно шинкарів, крамарів чи м'ясників, які надто підносили ціни на свої товари супроти норми, встановленої військом. Користуючись цим правом, козаки, що пропилися, зібравшись у кількості ста чи й більше, кидалися на майно винних і все, що знаходили у них - харчі, гроші, горілку, одяг - брали собі. Звичайно, найбільше накидалися вони на горілку: розбивши бочку чи висадивши у ній дно, козаки або виливали горілку просто на вулицю, або забирали її у що попало і продовжували гуляти.

Віддаючись цілковитому розгулові у хвилини загальних веселощів, особливо після вдалих походів на неприятеля, запорожці, однак, не забувалися настільки, щоб ставити в заслугу пияцтво й розгул пристойному козакові, а особливо дійсному старшині. Від 28 січня 1756 року до нас дійшов «кріпкій приказ» кошового отамана Григорія Федоровича Лантуха з товариством самарському полковникові Івану Водолазі за те, що він, «по своєму безумію, помрачившись проклятими люлькою и пьянством, войсковые универсалы презрл и грабительство учинил, чего ради в Коші Войска Запорожскаго низовою определено за такові безразсудніе поступки и войсковых универсалов презрїніе, яко недоброго сына, зрепремандовать ⁷.

Що б там не було, але загалом домашнє життя січових козаків було надто простим і дуже скромним. «В запорожской черни снискание богатства ни мало не уважалось: почитая нужды свои в одном токмо, воинском и промышленном орудиях, не знали они роскоши ни в платье, ни в украшении, ниже в самой пище, которую хозяин имел всегда одну и всегда почти одинаковую». За козацькою приказкою, «запорожці - як малі діти; дай багато - все з'їдять, а дай мало - вдоволені будуть». На простоту і скромність у житті запорожці дивилися як на одну з найважливіших і найнеобхідніших причин їх непереможності в боротьбі з ворогами, тому в їхніх думках і співається:

«Та почім козак славен?
Наївся риби і соломахи з водою,
Та з мушкетом стане, аж серденько в'яне,
А лях од духу вмирає».

Скромність життя запорізьких козаків виявлялася у всьому: коли вони 1755 р. їздили в Петербург, то на кошового, двох старшин і кількох козаків за час всієї подорожі, тримісячного життя у столиці й частування знайомих, витратили лише 60 крб. і гірко нарікали на дорожнечу столичного життя в листах, відісланих у Січ; коли вони частували російських і кримських чиновників 1764 р., під час розмежування прикордонних земель, то витратили на це лише 17 крб. 33 коп., хоч за наказом Коша задовольняли всі вимоги комісарів і депутатів; коли вони вирушали в похід, то брали з собою кілька горщиків тетері, толокна, тобто круто звареної каші, пастрєми, тобто висушеної і пров'яленої на сонці баранини. Свідком простого життя запорізьких козаків був генерал Петро Аврамович Текелі, який за наказом імператриці Катерини II зруйнував запорізьку Січ. Платячи за зло добром, запорожці запропонували генералові пообідати з ними; генерал прийняв запрошення, але повинен був їсти з дерев'яних ночовок і дерев'яною ложкою. Генералові, який звернув увагу на це, запорожці відповіли: «Хоч із корита, так досита, а хоч з блюда, та дохуда». Багатство і розкіш у запорізьких козаків, за слушним зауваженням Скальковського, виявлялися в тому, що у деяких, переважно у військових

старшин, були срібні чарки, посуд, кришталеві креденці для горілки, здобуті на війні або отримані як подарунок у столиці. Побувавши у столиці, отримавши дарунки від вельмож а іноді й від самої цариці, запорізька старшина, повернувшись у Січ, часом міняла свої кожухи на напівшовкові й оксамитні каптани, кабардинки на соболеві шапки, дерев'яні черпала на срібні ложки, а саморобні «михайлики» на дорогі чарки; але все це стосувалося переважно старшини, а маса запорізького війська, як зауважує згаданий історик, трималася початкової простоти, і вся її розкіш виявлялася в достаткові риби, вареників, сирників, галушок, м'яса, горілки, меду, пива, часом угорського і кримського вина, але переважно улюбленої варенухи.

Цілком інакше складалося життя козаків-зимівчан, котрі жили у степу. Зимівниками на Запоріжжі називали невеликі хутори, чи фільварки, в яких «мешканці мали худобу і завжди жили з нею, а в деяких утримували й риболовлю». В кожному зимівнику було дві-три хати для людей і різні господарські будівлі; хати будували часом з рубленого дерева, часом плетені з хмизу й обмазані глиною. Всередині кожної хати була «кімната й окрема комора; хати будували серед великого подвір'я, оточеного тином або частоколом; на подвір'ї були хліви, клуні, стайні, льохи, або погребі, омшаники, або зимові приміщення для бджіл». За офіційним описом 1769 р. під зимівником розуміли садибу, в котрій було «хат три, одна с кімнатами, и две коморы с лехом и стайнею рубленными; загородь, четыре двора частокольные из добраго резаннаго дерева, досчаные. Близь же оногo зимовника мельница двокольная (на два постава) и со всем в ней хлебным и прочим припасом. В оноm зимовнике разной муки 13 да пшона 4 бочек, жита засеков больших 2, и со всею экономическою посудою и вещьми. Овец 1 200, лошадей 127, из коих верхевых 12, кобыл 85, неуков-лошаков разнолетних 30, рогатого скота - волов 120, быков разнолетних 120, коров лучших з гурта 54, остальных скотин не считано». Зимівники рідко будовав один господар, переважно 3-4; у кожного господаря зимівника було по 3-4, або по 5-6 козаків і при них по 10 молодиків, а над усіма - «господар», тобто управитель. У зимовий час вони були багатолюднішими, ніж улітку: до них приходило, щоб прохарчуватися, чимало різного люду з міст, який подовгу жив на зимівниках; улітку ж такий люд затримувався на тиждень-другий, далі переходив з одного зимівника на другий, з другого на третій. Більшість зимівників було розкидано по берегах річок, островах, балках, ярах та байраках; жили у них або сімейні запорожці, або люди, що прийшли з України, Литви й Польщі, або нежонаті «абшитовані» старшини, котрі покинули січову службу й віддалилися у степ зі своєю челяддю, хлопцями, хлопчачами й наймитами, Офіційно козаки-зимівчачи звалися сиднями, або гніздюками, глузливо - баболюбами та гречкосіями; вони складали поспільство, тобто були підлеглим станом щодо січових козаків. Гніздюків кликали на війну лише у виняткових випадках особливим пострілом гармати з Січі або оголошенням спеціальних гінців-машталірів від кошового отамана. У таких випадках вони, незважаючи на те, що були жонатими, мусили беззаперечно виконувати військову службу; з огляду на це кожний жонатий козак мусив мати рушницю, списа та «прочую козацью зброю», а також неодмінно з'явитися в Січ «для взяття на козацтво войсковых приказов». Крім військової служби, їх викликали для сторожі, охорони кордонів, а також для лагодження куренів у Січі, спорудження артилерійських та інших будівель. Та головним обов'язком гніздюків було годувати січових козаків; вони були запорізькими господарями у справжньому розумінні слова: обробляли землю відповідно до її властивостей і якості; розводили коней, рогату худобу, овець, заготовляли сіно на зиму, тримали пасіки, садили сади, обробляли городи,

полювали на звірів, ловили рибу й раків, вели дрібну торгівлю, здобували сіль, утримували поштові станції та ін. Основна частина всього достатку запорізьких зимівників доставлялася в Січ на потреби січових козаків, решта залишалася на харчування самих гніздюків та їх родин. Січові акти, що збереглися, вказують, скільки чого завозилося в Січ зимівчачами: 18 вересня 1772 р. з паланки при Барвінківській Стінці у Січ відправили вісім волів, три бики, дві корови з телятами тощо. При постійних зносінах січових козаків із козаками-зимівчачами між ними виробилися особливі звичаї й терміни. Січові козаки, що приїхали на зимівник, повинні були, не злізаючи з коней, тричі прокричати «Пугу!». Господар, почувши цей крик, двічі «пугукав» у відповідь. На це приїжджі знову кричали: «Козак з лугу!» Господар питав: «А з якого лугу, чи з Великого, чи з Малого? Як з Великого, йди до круга!» Після цього, придивившись до вершників і переконавшись, що це справді січові козаки, господар зимівника кричав: «В'яжіть коней до ясел та просимо до господи». Тоді з хати вибігали господареві хлопці й заводили козацьких коней у стайню, а самих гостей запрошували до хати. Гості находили і сіни, клали тут на «тяжах», тобто на кабиці, свої ратища, далі входили в хату, молилися на образи, вклонялися господареві й казали: «Отамане, товариство, ваші голови!» Господар, відповідаючи поклоном на уклін, казав: «Ваші голови, ваші голови». Потім запрошував приїжджих сідати на лави й пропонував їм різні почастунки - напої, страви. Серед останніх звичайно була тетеря; якщо випадав скоромний день, то варилася «тетеря до молока», якщо пісний - «тетеря до води». Весело погулявши кілька днів, гості врешті збиралися від'їжджати, дякували привітному господареві за гостину: «Спасибі тобі, батьку, за хліб, за сіль! Час уже по куренях роз'їжджатися, до домівки; просимо, батьку, і до нас, коли ласка». «Прощайте, пани-молодці, та вибачайте: чим багаті, тим і раді! Просимо не погніватися». Після цього гості виходили з хати, хлопці виводили їм нагодованих, напоєних і осідланих коней, і січовики, скочивши на своїх коней, мчали від зимівника. Ще простішим було життя козаків по бурдюгах. Бурдюгами, від татарського слова «бурдюг», що означає вивернуту цілком шкуру тварини, просмолену і вживану як посудина для води, у запорізьких козаків називали самотні, без жодних додаткових будівель землянки, де-не-де розкидані по безлюдному й глухому степу запорізьких вольностей; у них жили самотні козаки, що шукали повної відокремленості і від бурхливого січового, і від важкого родинного хутірського життя. Бурдюги робили цілком простими й невибагливими: у викопаній у землі ямі ставили чотири стіни з плетеного хмизу, навколо стін нагортали землю, зверху робили дах, а все це разом обмазували знадвору глиною й кізяком і обставляли кураєм; у стінах залишали отвори для невеликих, круглих, мов тарілочки, віконечок, зашкленних зеленим і рябеньким з камінцями склом у круглій рамці з чотирьох трісочок. Всередині бурдюга не було ні печі, ні димаря: піч заміняла мечеть, на котрій пекли хліб, та кабиця, на котрій варили страву; обидві робили з дикого каменю, вони легко нагрівалися, тому швидко зігрівали й бурдюг і в зимовий час змушували зовсім забувати і про лютий холод, і про шалені завірюхи. В деяких бурдюгах часом зустрічалося якесь умеблювання у вигляді лав, зброї, розмальованих під золото образів і килимів. Бурдюги ніколи не замикали, тому вони були відкритими завжди і для всіх. Коли господар бурдюга йшов кудись у степ, то він ще й клав на стіл харчі. Тому, траплялося, ходить, блукає якась людина по степу, та й захоче їсти. Бачить вона, стоїть бурдюг; відразу зайде до нього, знайде там казан, пшоно, сало чи рибу, викреше вогню, розкладе багаття, зварить собі обід, сяде й поїсть, а після обіду нап'ється води та ще й ляже відпочине. А прийде господар, то зустрине

гостя, мов батька, адже тільки й рідні йому в широкому степу, що захожа людина. Якщо ж гість не встигне побачитись із господарем бурдюга, то, поївши, напившись й відпочивши, він робить маленького хрестика з дерева, ставить його серед бурдюга, щоб знав господар, що у нього була мандрівна людина, та й іде собі з богом, куди йому треба.

Проводячи молоді літа свого життя в колі січових козаків, серед гулянок, веселощів і розгулу, а переважно в жорстокій і зятій боротьбі з неприятелями різних вір і народностей, запорожець врешті, бачачи неминуче наближення старості й відчуваючи себе вже нездатним ні до війни, ні до гулящего життя, нерідко йшов у ченці у який-небудь ближчий чи дальший монастир - Самарський, Мотронинський, Межигірський, Афонський, і там доживав останні дні свого життя. Відомо, наприклад, що колишній кошовий Пилип Федорів «подякував Січі за панство» й 1754 року відійшов у Самарсько-Миколаївський монастир, де й помер 1795 року на сто першому році життя. Переважно запорожець покидав Січ раптово, без жодного розголосу; ніхто не знав, коли й куди він зникав, і лише випадково відкривали якогось схимника в пустелі, у лісі або в берегових печерах. Він харчувався там лише проскурою, вправлявся у постах і молитвах, мужньо зносив фізичні злигодні, а потім помирав і в його криївці знаходили атестат, виданий йому запорізьким Кошем за участь у якихось походах проти неприятелів. Та часом цей відхід у ченці справлявся урочисто, на виду у всіх, і супроводжувався гомеричними веселощами й грандіозною п'ятикою. Це називали «прощанням козака зі світом». У такому випадку старий запорожець, що вирушав у монастир «спасатися», одягався у найдорожчий одяг, чіпляв блискучу зброю, набивав усі свої кишені та шкіряний черес⁸ щирими золотими, наймав різних музик, накуповував цілі бочки «п'яного зілля», а до того «зілля» повні вози усіякої їжі й вирушав у якийсь монастир, найчастіше в Межигірський Спасо-Преображенський у Києві «спасатися»

9

. Музики втинали «веселої», й товариство вирушало в путь. Тут кожен, хто спеціально чи випадково виявляв бажання проводити прощальника до монастиря, пив, їв і танцював; а попереду всіх на чудовому бойовому коні мчав сам прощальник «сивоусий»; нерідко й він сходив з коня, пив, їв і кидався навприсядки. Всіх зустрічних він запрошував до гурту, частував напоями й пропонував перекуски. А як побачить на своєму шляху віз горшків, неодмінно підлетить до нього, перекине догори колесами, а все веселе товариство підбігає до горшків, танцює по них і топче. Якщо ж побачить віз риби, також підскочить і перекине догори колесами, а всю рибу розкидає по площі, примовляючи: «їжте, люди добрі, та поминайте прощальника!» А як наскочить на перекупку з бубликами, також відбирає у неї всі бублики й роздає їх веселому товариству. Як трапиться крамничка з дьогтем, відразу скаче у бочку з дьогтем, танцює в ній, викидаючи всілякі колінця. За всі збитки платить потерпілим золотими, розкидаючи їх навколо себе жменями. Так дістається він зі своїм товариством до самого монастиря; тут товариство зупиняється біля стін святої обительі, а сам прощальник вклоняється людові на всі чотири сторони, просить у всіх прощення, по-братськи обіймається і кожним, далі підходить до ворот монастиря і стукає.

- Хто такий?
- Запорожець!
- За якою потребою?
- Спасатися!

Тоді ворота відчинялися, і прощальника впускали в обитель, а все його веселе

товариство, з музиками, горілками, пивами й медами залишалося біля стін монастиря. А в той час прощальник, сховавшись за монастирською стіною, знімав із себе черес із рештою червінців, скидав дорогий одяг, одягав власяницю і розпочинав важкий, але давно бажаний шлях до «спасіння».

Звичайно, не всі старі запорожці закінчували своє життя в монастирях; більшість умирала там, де жила, причому, якщо козак умирав у Січі, його ховали на спеціально відведеному біля кожної Січі цвинтарі; якщо він умирав у зимівнику чи бурдюзі, його ховали де-небудь на схилі глибокої балки, біля гирла ріки, біля мальовничого озера чи серед відкритого високого степу; над могилою померлого нерідко насипали високий курган «для пам'яті знатної людини», тому й досі співається у козацьких піснях:

«Він взяв собі за жіночку
Високою могилочку, зеленую долиночку».

Померлих ховали у повному козацькому вбранні: жупані, черкесці, сап'янцях, шапці та при зброї; в труну часом ставили карафку горілки й череп'яну люльку, приказуючи при цьому: «А нумо, товариші, поставим йому пляшку горілки у голови, бо покійничок любив-таки її!». На могилі ставили кам'яного хреста, нерідко витесаного самим покійником ще за життя, на хресті робили відповідний напис і виставляли білий прапор на знак бездоганної чистоти померлого лицаря.

Але переважно запорожці гинули в боях, на морі чи на суходолі, під час походів проти неприятелів: тоді, звісно, козак складав свою «голівоньку» де доведеться. Якщо траплялися при цьому товариші, вони нашвидку викопували могилу шаблями, землю з неї вибирали лапами чи шапками й ховали померлого товариша; якщо ж козак помирав сам, то його кості спочивали зовсім без «чесного» поховання:

«Як козака турки вбили, під явором положили,
Під явором зелененьким лежить козак молоденький;
Його тіло почорніло, а від вітру пострупіло,
Над ним коник зажурився, по коліно в землю вбився».

Ще гірше доводилося козаку, коли він, тікаючи з турецької неволі, потрапляв у дикий степ, безводну й безплідну пустелю і, зморений жахливим голодом і нестерпною спрагою, вмирав голодною смертю. Тоді чорнокрилі орли очі його клювали, вовки степові м'ясо об'їдали й жовті кості по шляхах розтягали, а козацька голова з очниць травую-муравою проростала.

---

¹ Звичайно, це слід розуміти лише як погрозу для усунення з Січі жінок, адже за порушення козацької заповіді винних страчували.

² Підрахунок хибний. На день зі 150 чол. виходило по 84 коп.

³ Грабянка соломахою зве кисле житнє тісто, рідко зварене на воді (Летопись, С. 19); Боплан називає соломахою розчинене на воді тісто, змішане з просом, кислувате на смак (Описание Украины, С. 63).

⁴ Татари називали шербою просо з олією (Записки одесского общества, Т. 11., С. 486).

⁵ Устное повествование Н. Коржа. С. 38. Зуев пояснює «стябло» так: запорізькі рибалки, відібравши крашу рибу після рибалки, відразу варили її багато; витягнута й складена «на образ клеток», вона була квадратною купою заввишки по коліно: «сие называлось

у них варить рибу на стябло и составляло обыкновеннейшее для рыбной артели варево» (О бывших промыслах, С. 5).

⁶ Мышецкий С. История, С. 52-53. Але М. Корж каже, що хліб пекли в окремих відділеннях великих печей, збудованих окремо від куренів; отже, можна припускати, що хліб вживали й січові козаки (Устное повествование Н. Коржа, С. 37).

⁷ Оголосити догану.

⁸ Товстий шкіряний пояс з підкладкою, завширшки з долоню, для зберігання грошей, що застібався пряжкою чи замком.

⁹ Межгірський монастир на 18 верст вище Києва по Дніпру.

Джерело: Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т. 1. - Львів : Світ, 1990. - С. 181-191.

Переведення в електронний вигляд: Волкова К.Ф.

На нашому сайті Ви можете дізнатися більше про козацтво:

- [Козацтво](#)
- [Козацька доба](#)

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)